

Francisco Gracia Alonso

Esclaus a Empúries

Els batallons disciplinaris
de treballadors a les excavacions
entre 1940 i 1942

Esclaus a Empúries

Francisco Gracia Alonso

Esclaus a Empúries

**Els batallons disciplinaris
de treballadors a les excavacions
d'Empúries (1940-1942)**

UNIVERSITAT DE
BARCELONA

Edicions

Biblioteca Universitària

Per a Francisco Piqueras Cisuelo, Antonio Turón Turón, Salvador Farré i Llop, Roberto Segura Mata, Josep Duran i Llàcer, Lluís Rebull i Miró i Josep Llover i March en representació de tots els membres dels batallons 46 i 71 que van treballar forçats a les excavacions d'Empúries.

Per al meu amic Julio Martínez, el pare i l'oncle del qual van estar destinats —un com a soldat de lleva i escorta i l'altre com a presoner— al Batalló Disciplinari de Soldats Treballadors núm. 75 ubicat a Belchite (Saragossa) després de la Guerra Civil. Tots dos representen les dues Espanyes de la postguerra.

En España hacemos lo que el campesino cuando va al campo, que siega toda la mala hierba, dejando solamente la buena; y nosotros haremos lo mismo con vosotros, eliminaremos a todo aquel que estorbe a la nueva España.

ANTONIO DE LA TORRE MORA
Subinspector dels batallons
disciplinaris de treballadors
Los Tormos, Camp de Gibraltar, 1941

Habéis venido a colaborar en un trabajo para España; más aún, en un trabajo que es España. Con vuestros picos y vuestras palas estáis haciendo historia, estáis reviviendo lo que moría, el alma de nuestra patria. Si vuestro general os trae a este trabajo es porque quiere ayudar a vuestra dignificación. Días de prueba son estos para todos. Vosotros, ahora soldados, como buenos españoles, los sabréis superar a costa del esfuerzo que sea necesario. Si hasta ahora os habéis sentido desvalidos, desde ahora sois soldados, como yo, de este trabajo español. El mismo honor compartimos ante nuestra patria.

MARTÍN ALMAGRO BASCH
Director del Museu Arqueològic de Barcelona
i de les excavacions d'Empúries
Empúries, l'Escala, 1942

ÍNDEX

<i>Abreviatures</i>	13
<i>Agraïments</i>	17
 Introducció	21
Empúries com a referent de l'arqueologia a Catalunya	25
Empúries durant la Guerra Civil.	31
L'exili de Pere Bosch Gimpera i l'arribada de Martín Almagro	57
Les bases d'una empresa ideològica	67
Els batallons de treballadors a Catalunya	75
Els retornats	85
El primer contingent. El Batalló Disciplinari de Treballadors núm. 71.	101
Organització i efectius	103
Els treballs a Empúries.	108
El segon contingent. El Batalló Disciplinari de Soldats Treballadors núm. 46 ..	121
Els comandaments, la tropa i els presoners	139
Les condicions d'allotjament	146
La feina i els salaris.	151
Alimentació i condicions higièniques i sanitàries	158
Adoctrinament polític i relació amb la població de l'Escala	170
El trasllat del batalló i la fi dels treballs	176
El relleu. Tropes de lleva destinades a les excavacions d'Empúries	183
Epíleg	205
 <i>Bibliografia</i>	231
<i>Annexos</i>	239

ABREVIATURES

Arxius

AGA	Archivo General de la Administración (Alcalá de Henares)
AGE	Archivo General de Educación (Alcalá de Henares)
AGGCE	Archivo General de la Guerra Civil Española (Salamanca) (fins al 2007)
AGM-IHCM	Archivo General Militar – Instituto de Historia y Cultura Militar (Madrid)
AGMA	Archivo General Militar de Ávila (Àvila)
AGMG	Archivo General Militar de Guadalajara (Guadalajara)
AHCB	Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (Barcelona)
AHDB	Arxiu Històric de la Diputació de Barcelona (Barcelona)
AHE	Arxiu Històric de l'Escala (l'Escala)
AHEA	Archivo Histórico del Ejército del Aire (Villaviciosa de Odón)
AIRMP	Archivo Intermedio Región Militar Pirenaica (Barcelona)
AHUB	Arxiu Històric de la Universitat de Barcelona (Barcelona)
AMACB	Arxiu del Museu d'Arqueologia de Catalunya (Barcelona)
AMACE	Arxiu del Museu d'Arqueologia de Catalunya (Empúries)
AMG	Arxiu Municipal de Girona (Girona)
AMMB	Arxiu del Museu Marítim de Barcelona (Barcelona)
ANC	Arxiu Nacional de Catalunya (Sant Cugat del Vallès)
ATC	Archivo del Tribunal de Cuentas (Madrid)
ATMTT	Archivo del Tribunal Militar Territorial Tercero (Barcelona)
CDMH	Centro Documental de la Memoria Histórica (Salamanca)
CDRE	Centro de Documentación de la Residencia de Estudiantes (Madrid)
ICAC	Institut Català d'Arqueologia Clàssica (Tàrragona)
IPCE	Instituto del Patrimonio Cultural de España (Madrid)
MO/MSI	Archivo del Museo de los Orígenes / Museo de San Isidro (Madrid)

Abreviatures

BDST	Batalló Disciplinari de Soldats Treballadors
BDSTP	Batalló Disciplinari de Soldats Treballadors Penats
BDT	Batalló Disciplinari de Treballadors
BOA	<i>Boletín Oficial de Aragón</i>
BOAM	<i>Boletín Oficial del Ayuntamiento de Madrid</i>
BOC	<i>Boletín Oficial de Canarias</i>
BOCG	<i>Boletín Oficial de las Cortes Generales</i>
BOCL	<i>Boletín Oficial de Castilla y León</i>
BOE	<i>Boletín Oficial del Estado</i>
BOGC	<i>Butlletí Oficial de la Generalitat de Catalunya</i>
BOIB	<i>Butlletí Oficial de les Illes Balears</i>
BOJA	<i>Boletín Oficial de la Junta de Andalucía</i>
BOMD	<i>Boletín Oficial del Ministerio de Defensa</i>
BON	<i>Boletín Oficial de Navarra</i>
BOPA	<i>Boletín Oficial del Principado de Asturias</i>
BOPC	<i>Butlletí Oficial del Parlament de Catalunya</i>
BT	Batallones de Trabajadores Prisioneros de Guerra
CC	Camp de concentració
CFABA	Cuerpo Facultativo de Archiveros, Bibliotecarios y Arqueólogos
CNT	Confederació Nacional del Treball
CGEA	Comisaría General de Excavaciones Arqueológicas
CPM	Colònies penitenciàries militaritzades
DOCLM	<i>Diario Oficial de Castilla-La Mancha</i>
DOE	<i>Diario Oficial de Extremadura</i>
DOGV	<i>Diari Oficial de la Generalitat Valenciana</i>
DOME	<i>Diario Oficial del Ministerio del Ejército</i>
DOMG	<i>Diario Oficial del Ministerio de la Guerra</i>
ERC	Esquerra Republicana de Catalunya
FAI	Federación Anarquista Ibérica
FE	Falange Española
ICCP	Inspección de Campos de Concentración de Prisioneros de Guerra
IEC	Institut d'Estudis Catalans
JAE	Junta de Ampliación de Estudios
JMB	Junta de Museus de Barcelona
JONS	Juntas de Ofensiva Nacional Sindicalistas
JSEA	Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades
JTE	Junta Técnica del Estado
MAB	Museu Arqueològic de Barcelona

ABREVIATURES

MAC	Museu d'Arqueologia de Catalunya
MIR	Jefatura de Movilización, Instrucción y Recuperación
PARES	Portal de Archivos Españoles
PSUC	Partit Socialista Unificat de Catalunya
SDPAN	Servicio de Defensa del Patrimonio Artístico Nacional
SHM	Servicio Histórico Militar
SIFNE	Servicio de Información de la Frontera Norte de España
SIM	Servicio de Información Militar
SIPM	Servicio de Información y Policía Militar
SMPCC	Servicio Militar de Puentes y Caminos de Cataluña
SMPC	Servicio Militar de Puentes y Caminos del Ejército del Norte
UMD	Unión Militar Democrática

AGRAÏMENTS

Un treball de recerca constitueix sempre un recorregut personal i una experiència que mai no s'acaba de tancar. L'any 2002, arran d'algunes notícies parcials que esmentaven la presència de treballadors forçats a les excavacions d'Empúries, vam iniciar una recerca sobre el tema a partir de documentació arxivística i entrevistes personals amb alguns dels protagonistes dels fets. El treball es va centrar en les vivències dels antics presoners a causa de la dificultat d'accés als fons documentals i els resultats es van publicar dins l'àmbit acadèmic, tot i que van tenir un cert ressò territorial a la vila de l'Escala.¹ Vint anys després, el 2021, en l'acte d'inauguració d'un panell indicatiu dels fets a les ruïnes d'Empúries, promogut pel Museu d'Arqueologia de Catalunya i el Memorial Democràtic de la Generalitat de Catalunya, la directora del MAC-Empúries, Marta Santos Retolaza, ens va fer a mans unes memòries inèdites d'un antic presoner, Francisco Piqueras Cisuelo, i el contacte amb tres persones, Esther i Carme Piqueras Liras, filles de Francisco, i Sònia Turón García, filla d'un altre presoner, Antonio Turón Turón, per si volia ampliar la documentació que ja tenia i que incloïa unes altres tres memòries inèdites que ja van ser utilitzades el 2002. Atès que en vint anys la situació d'accés i classificació dels fons dels arxius militars ha millorat moltíssim i entenent que els estudis sobre la repressió i la historiografia dels jaciments arqueològics constitueixen un element essencial de l'arqueologia del conflicte, vam decidir reprendre el tema i intentar posar nom i cognoms a tots els qui van fer treballs forçats a Empúries entre els anys 1940 i 1942 integrats en els batallons de treballadors núm. 71 i 46, així com estudiar la seva problemàtica i les vinculacions entre victimaris —en tots els àmbits— i víctimes.

El resultat final, abans i ara, no es podria haver assolit sense la col·laboració desinteressada de moltes persones. Salvador Farré i Llop, Roberto Segura Mata, Josep Duran i Llàcer, Lluís Rebull i Miró i Josep Llover i March van tenir l'amabilitat d'explicar-nos les seves experiències al BDT núm. 71 i al BDST núm. 46, destinats a Empúries, en entrevistes individuals realitzades l'any 2002, i posaren a la nostra disposició material documental i relats manuscrits memorials del seu

1. Vegeu els resultats de la primera recerca a: GRACIA 2002; GRACIA 2003a; GRACIA 2004.

pas pels batallons de treballadors. Un agraïment que fem extensiu a les seves famílies, que ens van rebre a casa seva i van compartir amb nosaltres el relat que ens feren els seus marits i pares, que, en alguns casos, era el primer cop que el sentien, ja que el silenci i la introversió dels fets constitueix una característica comuna a molts supervivents de la violència i la repressió continuades, pel dolor que provoquen els records, com vam poder constatar en l'emoció desfermada per les seves paraules entre els presents.

Pedro Barbeito Zapata ens va explicar la seva experiència com a sotsoficial responsable del destacament de soldats de lleva del Regiment de Fortificació núm. 3, que prengué el relleu dels presoners de les excavacions a partir de l'any 1943. L'entrevista va ser possible gràcies a l'interès del general Jesús Maldonado de Arjona, director del Centro de Historia y Cultura Militar de la Región Pirenaica entre els anys 1998 i 2004; d'altra banda, Gemma Simó, responsable del Punt d'Atenció als Expresos Polítics de la Generalitat de Catalunya l'any 2002, ens facilità els contactes amb els supervivents dels batallons que havien demanat i obtingut el reconeixement com a víctimes de la dictadura; Manuel Tomàs, responsable del Museu del Futbol Club Barcelona l'any 2002, ens donà diverses dades sobre la figura de l'antic jugador del primer equip Josep Bayo i Bernat, integrant del BDST núm. 46; Dolors Rivas ens ajudà el 2019 en la revisió de la documentació administrativa del Museu Arqueològic Provincial de Barcelona (MAPB) conservada a l'Arxiu Històric de la Diputació de Barcelona (AHDB), i Alícia Xicota Viñé va fer el mateix amb eficiència provada el 2022; i Lydia Gil González, del Centre de Documentació de l'ICAC, ens proporcionà diverses informacions relatives a les excavacions del jaciment de Puig Rom (Roses), dirigides per Pere de Palol i Salellas.

Sònia Turón García i Esther i Carme Piqueras Liras van tenir l'amabilitat de respondre a les nostres preguntes sobre l'experiència dels seus pares al BDST núm. 46 i ens van proporcionar informació oral i documental molt valuosa per comprendre l'impacte familiar de la seva experiència com a treballadors forçats. Marta Santos Retolaza, directora del Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries, i els membres de l'equip tècnic Pere Cantanyer Masoliver, Joaquim Tremoleda Trilla i Elisa Hernández Pastor, ens van facilitar el 2002 i el 2022 l'accés i la consulta dels fons documentals del jaciment, en especial els diaris d'excavació del període 1939-1943; Pere Izquierdo Tugas, en el seu moment director del Museu d'Arqueologia de Catalunya (MAC), ens va facilitar els diaris d'Emili Gandia, indispensables per a la reconstrucció de la problemàtica del jaciment al llarg de la Guerra Civil; Domènec Gamito i Font ens explicà els seus records del període en què les excavacions van estar dirigides per Martín Almagro Basch i la participació de soldats de lleva en les excavacions, així com la tradició oral de les rela-

cions entre els habitants de l'Escala i els presoners; i la Sra. Lurdes Boix Llonch, arxivera municipal de l'Escala i directora del Museu de l'Anxova i la Sal, ens va ajudar ja l'any 2002 en les primeres recerques, que va donar a conèixer a escala local a través dels *Fulls d'Història Local*, editats per l'Ajuntament de l'Escala, i ara amb els fons fotogràfics de l'Arxiu Històric de l'Escala (AHE).

Carmen Piqueras Liras, Sonia Turón García i Esther Piqueras Liras a la Facultat de Geografia i Història de la Universitat de Barcelona el 4 de maig de 2022. Fotografia: F. Gracia Alonso.

Volem agrair també al personal dels arxius militars Archivo Intermedio Región Militar Pirenaica (AIRMP) de Barcelona i en especial al coronel Ricardo Izquierdo, Archivo General Militar de Guadalajara (AGMG), a Henar Alonso, cap de l'àrea de descripció de l'Archivo General Militar de Ávila (AGMA) y Rafael de la Torre Casaponsa, de l'Archivo General Militar de Madrid (AGM), el seu interès i la seva valuosa ajuda en la consulta del fons dels seus centres respectius. També al personal tècnic i/o de sala de l'AHDB, del Centro Documental de la Memoria Histórica (CDMH) de Salamanca, i de l'Archivo del Tribunal de Cuentas (ATC) de Madrid, la seva ajuda, paciència i amabilitat en aquesta segona fase de la recerca, proporcionant-nos tots els materials demanats i fent agradable la nostra estada en les seues respectives. Un agraïment que fem extensiu al personal de la resta d'arxius esmentats que van proporcionar-nos dades al llarg del primer es-

tudi. En aquest sentit, considerem interessant recordar que, tot i l'esforç realitzat en els darrers anys per actualitzar la situació dels arxius —i, especialment, la dels militars— de l'Estat, les mancances continuen sent moltes, ja que, si ho exemplifiquem en el present, informacions bàsiques com ara els expedients generats per les diferents unitats dels batallons disciplinaris de treballadors i dels batallons disciplinaris de soldats treballadors, es troben disperses entre diferents seus i es fa difícil ubicar-les tot i l'ajut del Portal de Archivos Españoles (PARES) i la disponibilitat en línia dels quadres generals de classificació dels fons. Aquesta situació, que contrasta amb la dels arxius dels països occidentals, no és el resultat de la manca de dedicació del personal tècnic assignat als diferents arxius, sinó de mitjans per dur a terme la classificació, descripció i digitalització dels fons, fet que s'afegeix a un cert concepte patrimonial de les diferents subseus administratives i, molt especialment, als problemes del sistema de classificació dels fons militars, que, a diferència dels arxius administratius civils, es basen en una normativa pròpia establerta l'any 1898, basada en descriptors temàtics i en les diferents reorganitzacions de l'organigrama de l'Exèrcit al llarg del segle xx. També cal dir que seria lògic dur a terme la concentració dels fons en una sola seu, seguint, per exemple, el model del CDMH de Salamanca, per facilitar l'accés i l'encreuament de documentació amb independència dels organismes generadors d'aquesta.

En darrer lloc, cal indicar que aquesta recerca ens ha permès retrobar-nos amb un tema i unes persones que ja ens van impactar fa vint anys, quan els problemes derivats de la Guerra Civil van passar de ser documentació escrita a convertir-se en vivències referides en primera persona, una oportunitat que als arqueòlegs difícilment se'ns presenta. I, per fer-ho, hem tingut la comprensió de l'Andrea i, especialment, la complicitat de la Glòria per dedicar-nos plenament a la recerca de dades, la seva elaboració i la redacció posterior del text, un fet decisiu per poder gaudir de la feina realitzada. Per acabar, i un cop més, la nostra companya a la Universitat de Barcelona, Maria Àngels Petit i Mendizàbal, va acceptar llegir l'original del treball i va fer indicacions molt interessants respecte de la seva estructura i contingut que, sens dubte, han contribuït a millorar el resultat final.

INTRODUCCIÓ

Els jaciments arqueològics formen part de la recerca historiogràfica no només pels resultats obtinguts en les intervencions, sinó també perquè la dilatada actuació sobre els mateixos contribueix a formar una línia d'estudis paral·lela vinculada a la història de la ciència, la manera com s'ha construït el coneixement, les variacions en les interpretacions, i l'actuació i el pensament dels diferents investigadors que s'han succeït, cadascun d'ells condicionat per la seva manera d'entendre la recerca, la seva ideologia i els factors externs corresponents a la configuració del període en què es desenvolupen, s'analitzen i es publiquen els resultats. Com a estructures vives, els jaciments poden informar sobre els motius i els objectius de la recerca i les seves directrius canviants, l'impacte acadèmic i social dels resultats, les relacions professionals i personals establertes a partir d'aquests i, per comparació amb altres jaciments, el pes que han tingut en la construcció del relat històric d'un país o un territori. Per això és essencial entendre l'evolució del procés de treball i considerar els investigadors, la seva feina i els seus condicionants, com a objectes d'estudi, per demostrar que l'arqueologia, com a ciència capaç d'establir el relat històric i l'explicació del passat en funció de dades en principi objectives, es converteix en un element clau en la definició dels relats polítics interpretatius del passat amb finalitat presentista i, al mateix temps, permet determinar les influències rebudes i les raons ideològiques imperants en les seves síntesis.

Aquest és precisament el cas d'Empúries. Des de l'inici de les intervencions arqueològiques patrocinades per l'Institut d'Estudis Catalans (IEC) i la Junta de Museus de Barcelona el 1908, els treballs al jaciment no només van significar el punt de partida dels estudis sobre el procés de colonització grega a la península Ibèrica, sinó també la base de la construcció d'una part important del discurs cultural del noucentisme i, de manera paral·lela, de la visió que el catalanisme va voler bastir a principis del segle xx per intentar convèncer la població de les vinculacions mediterrànies amb els orígens de Catalunya i del particularisme que això demostrava respecte d'altres àrees de la península Ibèrica en un temps en què les reivindicacions polítiques empraven la idea del nacionalisme identitari com a element bàsic de diferenciació entre territoris, forçant el relat històric per donar suport als seus plantejaments i aplicant a Catalunya principis ja vigents en la cons-

trucció dels estats nació europeus des de l'inici del segle XIX, una dinàmica en la qual la investigació arqueològica va resultar decisiva per conferir, als pressupòsits teòrics que es transmetien a la població per vincular la seva cohesió social, un vernís de versemblança a partir de la presentació de proves tangibles: les estructures i el material arqueològic i la seva interpretació. La repercussió dels primers treballs en el conjunt arqueològic els anys 1908 i 1909 significà una embranzida de la recerca a Catalunya i un element clau en la seva projecció internacional, que va ser acceptada en els cercles acadèmics europeus i diferenciada de la que es feia en altres zones de l'Estat, considerada de menor qualitat tècnica i interpretativa. Empúries i la seva utilització política no només condicionaren la resposta dels governs de la Restauració per recuperar el control de la construcció del relat que es podia fer a partir de l'arqueologia —en un moment en què les intervencions a Numància constituïen l'intent de reafirmació del concepte de pàtria i d'independència d'Espanya per regenerar el discurs nacional afeblit per la crisi del 1898—, sinó que es van mantenir com una peça clau de la concepció cultural i les seves derivades ideològiques en les successives estructures polítiques a Catalunya fins a l'esclat de la Guerra Civil.

Finalitzat el conflicte, la continuació de la recerca al jaciment d'Empúries significava aprofundir-ne el coneixement, però també feia possible, amb una forta, renovada i totalment oposada càrrega ideològica, la descatalanització de la seva interpretació —substituint el discurs sobre el seu paper decisiu en la formació dels orígens de Catalunya i les vinculacions amb la cultura mediterrània que impulsà Enric Prat de la Riba i Sarrà (1870-1917)— per un nou model interpretatiu en el qual el jaciment era explicat en clau espanyola i, seguint el relat de la història d'Espanya establert en el darrer quart del segle XIX pels governs de la Restauració amb el suport de la Reial Acadèmia de la Història i l'Escola Superior de Diplomàtica, com la porta d'arribada a la Península dels elements que havien de vertebrar alguns dels punts clau del discurs acadèmic franquista: la romanització com a base de la unitat territorial, administrativa i lingüística, i el cristianisme per estructurar el pensament essencial d'Espanya. En aquest sentit s'han d'entendre la lògica de l'ajut proporcionat a la direcció del MAB per l'Exèrcit destinant-hi diferents companyies del Batalló Disciplinari de Treballadors (BDT) núm. 71 i del Batalló Disciplinari de Soldats Treballadors (BDST) núm. 46 com a mà d'obra forçada, i el suport estructural rebut de la Diputació i l'Ajuntament de Barcelona, així com d'una part de l'elit social barcelonina, per a la represa d'unes intervencions que van ser visitades amb freqüència per les autoritats civils i militars del règim per refermar amb els resultats de la recerca els seus plantejaments ideològics. Martín Almagro Basch (1911-1984), com a director del conjunt ar-